

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de
Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk
in Willebroek (Tisselt)

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk, Willebroek (Tisselt), Brandstraat zonder nummer – monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/12040/101.1

Hannelore Decoodt

20/09/2018

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	4
1.2.1.	Uitbouw en val van het <i>nationaal réduit</i>	4
1.2.2.	De <i>Südabschnitt</i> : enkele krachtlijnen.....	8
1.2.3.	De bunkers van de <i>Südabschnitt</i> bij Fort Breendonk	8
1.2.4.	De bunkers na de Eerste Wereldoorlog.....	11
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	11
	Bunker 1: mitrailleurspost (type IV)	11
	Bunker 2: manschappenonderkomen (type VI)	11
	Bunker 3: observatiepost (type IX)	12
	Archeologische sporen	12
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	12
2.	Evaluerend gedeelte	12
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	12
2.1.1.	Historische waarde	12
2.1.2.	Architecturale waarde	13
2.1.3.	Archeologische waarde	13
2.1.4.	Technische waarde	14
2.1.5.	Culturele waarde.....	14
2.2.	Motivering van het type bescherming.....	14
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	14
2.4.	Juridische toestand.....	15
2.4.1.	Onroerend Erfgoed:	15
2.4.2.	Ruimtelijke Ordening:	15
2.4.3.	Landbouw	15
3.	Beheersvisie	15
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	15
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	15
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed.....	16
4.	Bronnen	16
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	17
5.1.	Omgevingsplan bij de bescherming	17
5.2.	Fotobijlage	17
5.3.	Documentatie	17
5.4.	Criterionota	17

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

Dit beschermingsdossier maakt deel uit van het thematisch beschermingspakket 'Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog', dat op zijn beurt kadert in de reeks beschermingsdossiers van het erfgoed van beide wereldoorlogen in Vlaanderen. De 'Südabschnitt' is één van de bunkerstellingen van de 'Stellung Antwerpen' die onderzocht wordt op erfgoedwaarden. Meer duiding over het beschermingspakket is terug te vinden in het document Bijlage 5.4. Criterianota. Bunkers van de Stellung Antwerpen en de Turnhoutkanalstellung (Eerste Wereldoorlog).

1.1. Situering

Dit beschermingsdossier betreft een oorlogssite met drie bunkers op één lijn gelegen op een akker ten oosten van en palend aan het Fort Breendonk, ten westen van het kanaal van Willebroek. Aan oostelijke zijde van de akker vormt de rechtgetrokken Meerloop de scheiding tussen de akker en een woonwijk. Aan noordelijke zijde, net over de Brandstraat, ligt de begraafplaats van Willebroek.

1.2. Historisch overzicht

Deze oorlogssite, vlak naast het Fort Breendonk gelegen, omvat drie Duitse bunkers uit de Eerste Wereldoorlog die deel uitmaakten van de *Südabschnitt*. Deze Duitse verdedigingslinie werd in 1916-1917 aangelegd op de buitenste fortengordel rond Antwerpen, die aan het begin van de Eerste Wereldoorlog als hoofdweerstandstelling fungeerde.

1.2.1. Uitbouw en val van het *nationaal reduit*

1.2.1.1. De hoofdweerstandstelling in de Vierde Sector

Antwerpen, dat diende te fungeren als *nationaal reduit*, was tegen de Eerste Wereldoorlog als *versterkte stelling* uitgebouwd (1). Vooral de veiligheidsomwalling met de zogenaamde *Brialmontforten* en de hoofdweerstandstelling met de forten en schansen van de buitenlinie dienden de stad tegen de zwaarste vijandelijke artillerie te beschermen. Een fort vormde hierbij een steunpunt in een verdedigingslinie, die in geval van oorlog nog verder diende uitgewerkt te worden met nauwkeurig geplande veldwerken zoals loopgraven, draadversperringen en artilleriestellingen (2).

De hoofdweerstandstelling, 94 kilometer lang, liep in een wijde omtrek rond Antwerpen. In principe werd er om de vier à vijf kilometer een fort voorzien, met in het interval tussenin een schans. 23 forten en schansen waren pas aan het begin van de 20ste eeuw opgetrokken. Veel forten waren bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog nog niet volledig afgewerkt of op onvoldoende wijze uitgerust met wapenning, elektriciteits- en telefoonvoorzieningen (3).

In Klein-Brabant – tussen de Rupel/Dijle in het oosten en de Scheldepolders in het westen – had het Belgische leger de Vierde Sector ingericht. Klein-Brabant vormde namelijk een bruggenhoofd op de rechter Scheldeoever, ten zuidwesten van Antwerpen (4). In deze

---

¹ Met *nationaal reduit* werd het toevluchtsoord voor regering en leger bedoeld in geval van overmacht. In die vesting moest het leger lang genoeg actief weerstand kunnen bieden om de grote mogelijkheden – die borg stonden voor de Belgische onafhankelijkheid – de tijd te geven om een diplomatieke of militaire oplossing uit te werken die het voortbestaan van België zou verzekeren. Zie ook de criterianota, die als bijlage 5.4. toegevoegd is aan dit dossier, pp. 10.

² Legroux B. 2005, 56, 126.

³ Gils R. 2006, 34.

⁴ Van Riet M. 2004, 8.

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

sector waren drie forten en twee schansen opgetrokken (5). Met deze permanente verdedigingswerken konden de brugovergangen van Temse en Boom beschermd worden, evenals een deel van de spoorlijnen Mechelen–Terneuzen en Antwerpen–Dendermonde en het spoorwegknooppunt in Puurs. De drie forten – Bornem, Liezele en Breendonk – waren pantserforten van de tweede orde, opgetrokken uit ongewapend beton (6).

1.2.1.2. Fort Breendonk

De forten van Liezele en Breendonk, allebei opgetrokken vanaf 1909, kennen een identiek trapeziumvormig ontwerp, voorzien van samengevoegde *caponnières* voor de grachtverdediging. Dit type fort was omgeven door een brede, natte gracht, aan voorzijde voorafgegaan door een kunstmatige aarden helling, de zogenaamde *glacis*. Ter hoogte van de toegang tot het fort langs het keelfront was de *traditorebatterij* gesitueerd, van waaruit de intervallen tussen de forten onder vuur genomen konden worden. De hoofdbewapening voor actie op grote afstand werd gerealiseerd vanuit geschutskoepels aan hoofd- en zijfronten. De betonstructuren van het fort werden overdekt met de opgegraven grondmassa uit de gracht rond het fort, om het fort aan het zicht van de vijand te onttrekken en te beschermen tegen direct vuur.

Het fort van Breendonk werd opgetrokken op een akkerland, gekend als *Schalckland*, dat op zijn beurt aan oostelijke zijde paalde aan het domein van kasteel *Meerhof* (7). Op vier kilometer in westelijke richting werd het fort van Liezele opgetrokken, in het interval tussen beide forten kwam Schans Letterheide. Op acht kilometer oostwaarts lag het oudere fort van Walem. Tussen Breendonk en Walem werd de Heindonkinundatie voorzien, begrensd door het kanaal van Willebroek, de Rupel en de Dijle. Tussen deze beide forten in werd bijgevolg geen permanent verdedigingswerk uitgebouwd.

1.2.1.3. Belgische veldversterkingen tijdens de eerste twee oorlogsmaanden

Vanaf de mobilisatie begin augustus 1914 tot aan de Duitse aanvallen met zware artillerie op de vesting Antwerpen vanaf eind september 1914 werd er druk gewerkt aan de afwerking van de forten en de uitbouw van de veldversterkingen in de intervallen: op ongeveer 150 meter achter de forten en schansen en in de intervallen ertussen werden loopgraven gegraven, voorzien van schuilplaatsen en artilleriestellingen, en beschermd door draadversperringen, geïmproviseerde blokkades en wegversperringen (8). De loopgraven bestonden uit korte stukken rechtlijnige loopgraven met borstwering maar zonder rugdekking (*parados*). Enkele honderden meters achter deze verdedigingslijn was vaak een opvanglijn met loopgraven voorzien, terwijl enkele honderden meters vóór de verdedigingslijn een veiligheidslijn was opgesteld met kleinere voorposten of grote wachten.

Midden augustus 1914 werd begonnen met de bouw van ondergrondse schuilplaatsen, op ongeveer 200 meter achter de eerste gevechtsstellingen (9). Met een geplande tweede linie met schuilplaatsen, 600 meter achter de eerste loopgrachten, is men nooit begonnen.

---

⁵ Naar aanleiding van een nieuwe indeling werd de regio Klein-Brabant, dat aanvankelijk werd aangeduid als de derde sector, vanaf april 1913 omgedoopt tot de vierde sector. Zie Van Riet M. 2004, 25.

⁶ Met een pantserfort wordt bedoeld dat het fort voorzien was van artillerie onder koepel. Forten van de eerste orde lagen in de verwachte aanvalzone en waren bijgevolg uitgerust met meer geschutstukken voor actie op grote afstand. Het fort van Bornem kent een asymmetrisch grondplan, vanwege zijn ligging ten opzichte van de Schelde. De 12 schansen of *redoutes* van de buitenlinie hebben allen eenzelfde ontwerp en dienden vooral om het interval van vijf kilometer tussen de forten te helpen overbruggen, hoofdzakelijk met hun traditorebatterij. Uit Legroux B. 2005, 57, 128; Van Riet M. 2004, 9, Van Gils R. 2006, 55-57.

⁷ Legroux B. 2005, 67-68.

⁸ Van Riet M. 2004, 33; Legroux B. 2005, 182; Gheyle W. e.a. 2016, 35-36.

⁹ Van Riet M. 2004, 47, 54.

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

Achter de werken werd een 'strategische' spoorlijn aangelegd, waarop enkele pantsertreinen zouden rijden (10).

Het schootsveld werd vrijgemaakt, ook buiten de voorziene zones met militaire erfdiensbaarheden (11): aanvankelijk beperkte dit zich tot het rooien van bomen, maar al gauw werden heel wat gebouwen neergehaald of in brand gestoken. Tijdens een Duitse aanval op 4 september bleek bijvoorbeeld dat de vijand efficiënt gebruik gemaakt had van de huizen van het dorp Liezele (12). In de daaropvolgende nacht werd het dorp door Belgische infanteristen in brand gestoken. Hierbij werden 209 huizen, ofwel 92% van de bebouwing van het dorp vernield. Ook kastelen stonden een efficiënte defensie in de weg: zo werd het kasteel *Meerhof* of *Ter Meire*, eigendom van burgemeester baron de Buisseret van Breendonk, op 7 augustus 1914 samen met het bijhorend park vernield (13). Dit kasteeldomein lag net ten oosten van het Fort van Breendonk.

De inundatiezone bij Heindonk werd vanaf 7 augustus 1914 onder water gezet via de Krammesluis (14). Aanvankelijk was de uitbouw van een bruggenhoofd ten oosten van het kanaal van Willebroek en ten westen van de inundatiezone bij Heindonk niet voorzien (15). In het centrum van de Vierde Sector, vooral in de omgeving van Fort Liezele en Schans Puurs, werd vanaf 19 augustus gepoogd om de zone rond de Vliet en de Molenbeek te laten overstromen. De inundatie van de Vliet verliep moeizaam door een zwak getij.

Veel van deze werken werd uitgevoerd door lokale arbeiders. Uit documenten, teruggevonden in het gemeentearchief van Willebroek blijkt dat vanaf 3 augustus 1914 lokale arbeidskrachten, waaronder werknemers van het bedrijf *De Naeyer* de Belgische genie dienden te helpen bij de aanleg van versterkingen en het vrijmaken van het schootsveld (16).

1.2.1.4. Belgische verdedigingswerken bij het Fort Breendonk

Ter hoogte van het Fort van Breendonk waren meer concreet volgende veldversterkingen uitgevoerd. Allereerst werden er verschillende rijen met draadhindernissen aangelegd (17). Eén rij liep ten noordwesten van, parallel met de steenweg Mechelen – Dendermonde. Achter deze draadversperringen, tussen de pastorij van Willebroek en Pullaar en verder richting Fort van Liezele, werden op regelmatige afstand loopgraven aangelegd, met daarachter nog schuilplaatsen. De loopgraven tussen de pastorij en het fort waren flankerend, meer bepaald zuidoostelijk gericht, richting kanaal van Willebroek. Een andere rij draadversperringen liep vanaf de noordoostelijke hoek van het fort in de richting van de begraafplaats en de steenweg (18).

Een derde rij draadhindernissen werd aangelegd tussen de noordoostelijke hoek van het fort en het kanaal van Willebroek, tot ten noorden van sluis 2. Deze stelling liep dus doorheen het vrijgemaakte park van het kasteel Meerhof. Aan de overzijde van het kanaal vond deze draadhindernis aansluiting met het bruggenhoofd dat werd aangelegd tot aan de inundatie van Heindonk: dit bruggenhoofd bestond uit met een dubbele rij

---

¹⁰ Van Gils R. 2006, 61.

¹¹ Rond de forten en schansen was telkens een zone met krijgsveldbaarheden afgebakend tot op een afstand van 585 meter. In deze zone mocht niet gebouwd worden zonder toelating van de militaire overheid. Bestaande gebouwen konden in oorlogstijd platgelegd worden, wat ook is gebeurd. Nieuwe constructies mochten alleen in hout opgetrokken worden: dit zijn de zogenaamde *servitutenwoningen*. Zie Van Gils R. 2006, 31.

¹² Van Riet M. 2004, 69.

¹³ Van Riet M. 2004, 37; Legroux B. 2005, 187. Dit kasteel lag net ten oosten van het Fort Breendonk.

¹⁴ Van Riet M. 2004, 37-40. Zie ook Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds ex-CDH, 4679: E.M.G.A. Section D, *Position Fortifiée d'Anvers. Organisation du 4e Secteur, Copie du travail fait par le C. Ct. Van Yperzeele en 1920.*

¹⁵ Men was er vanuit gegaan dat de traditorebatterij van het fort Breendonk deze zone voldoende zou dekken.

¹⁶ Van Hollebeeke Y. 2013, 35-37.

¹⁷ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds ex-CDH, 4679: E.M.G.A. Section D, *Position Fortifiée d'Anvers. Organisation du 4e Secteur, S.S. du 4e Secteur. Travaux de mise en état de défense, 9/8/1914; Copie du Croquis de 5 D.A., 21/8/1914; Position fortifiée d'Anvers, 23/8/1914.*

¹⁸ Ook tussen de noordwestelijke hoek van het fort en Pullaar werd een rij draadhindernissen aangelegd.

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

draadhindernissen, die in een boog (ten noorden van sluis 2 tot aan het centrum van Blaasveld) werden aangelegd met ten noordwesten daarvan loopgraven.

1.2.1.5. De val van het nationaal reduit

De forten hadden op 4 september 1914 een eerste Duitse aanval met licht geschut 'gemakkelijk' afgeslagen (19). Vanaf 28 september 1914 werden de forten van de hoofdweerstandstelling met zware Duitse belegeringsartillerie beschoten (20). Vooral de werken tussen Fort Walem en Fort Kessel kregen het erg te verduren: de zwaarste Duitse batterijen schoten de forten *sturmreif*. Daarop viel de Duitse infanterie, ondersteund door genietroepen, zowel de forten als de intervallen aan (21). De hoofdweerstandstelling was doorbroken. Na de val van de Netelijn trok het gros van het Belgisch veldleger zich in de nacht van 6 op 7 oktober terug. Ook de intervaltroepen vertrokken. De resterende forten van de buitenlinie stonden er voortaan alleen voor.

Ook het fort van Breendonk werd beschoten met zware artillerie (22). Het fort was in principe bestand was tegen projectielen van 28 cm. Er werden 563 schoten met 30,5 cm granaten op het fort afgevuurd, maar geen enkel gewelf van het fort raakte hierbij doorboord. Op 8 oktober gaf het fort zich over. Op 10 oktober volgden Fort Liezele, Fort Bornem en Schans Puurs. Het *nationaal reduit* viel die dag.

In 1916 herstelde de Duitse bezetter het fort gedeeltelijk (23).

1.2.1.6. Fort Breendonk na de Eerste Wereldoorlog

Na de Eerste Wereldoorlog fungeerde het fort als kazerne voor troepen van het Belgisch leger (24).

Op 10 mei 1940, de dag waarop Duitsland België binnenviel (Tweede Wereldoorlog), fungeerde het fort als algemeen hoofdkwartier van het Belgisch leger. Het fort werd vervolgens door de Duitse bezetter tot eind augustus 1944 gebruikt als kamp. *Auffanglager Breendonk* was aanvankelijk een kamp met een gemengde kampbevolking van voornamelijk Joden en politieke gevangenen. Toen midden 1942 de uitroeiingspolitiek op gang kwam, werd de Dossinkazerne (Mechelen) ingericht als verzamelkamp voor de te deporteren Joden. In Breendonk verdween hiermee het overgrote deel van de joodse gevangenen. Vooral politieke gevangenen, die de Duitsers beschouwden als een gevaar voor het bezettingsregime, werden er opgesloten. Op 22 september 1941 werd voor de eerste keer een groot aantal gevangenen naar het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg gebracht. Vanaf dan zou het fort van Breendonk fungeren als een doorgangskamp. In het totaal werden er ongeveer 3500 mensen opgesloten in het fort. Slechts de helft ervan zou het verblijf in Breendonk en de Duitse kampen overleven. De gevangenen moesten er dwangarbeid verrichten, waaronder het afgraven en wegvoeren van de laag aarde en zand waarmee de betonstructuren van het fort bedekt was.

Na de bevrijding van Willebroek op 4 september 1944 werd het fort ingericht als gevangenis voor collaborateurs. In een eerste fase werd de gevangenis georganiseerd door plaatselijke verzetslieden, die zich te buiten zouden gaan aan excessen. Na 17 oktober 1944 werd Breendonk een officieel interneringscentrum van de Belgische staat. In 1947 werd het fort uitgeroepen tot Nationaal Gedenkteken.

---

¹⁹ <http://www.fortliezele.be/>. Voor een uitgebreid relaas, zie Van Riet M. 2004, 61-69.

²⁰ Legroux B. 2005, 182-185.

²¹ Gils R. 2006, 66-68.

²² S.N., *Geschiedenis* [online], <http://www.breendonk.be>.

²³ S.N., *Beschrijving en geschiedenis van de individuele forten* [online], www.fortengordels.be.

²⁴ S.N., *Geschiedenis* [online], <http://www.breendonk.be>.

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

1.2.2. De *Südabschnitt*: enkele krachtlijnen.

De *Südabschnitt* is een Duitse bunkerlinie uit de Eerste Wereldoorlog, die werd aangelegd als onderdeel van de *Stellung Antwerpen* (25). Deze bunkerlinie, ongeveer 15 kilometer lang, was meer bepaald ten zuiden van Antwerpen opgetrokken, tussen de Kloosterstraat in Bornem en Blaasveld (Willebroek). De *Südabschnitt* werd aangelegd in de voormalige Belgische Vierde Sector uit 1914, tussen twee zones die werden geïnundeerd, met name de inundatiezone van de Scheldepolders in Bornem en die van Heindonk in Willebroek. In deze inundatiezones werden geen bijkomende versterkingen aangelegd.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bestond het gebied tussen beide inundatiezones uit een vrij open en vlak terrein. Bij de aanleg van de bunkerstelling onder leiding van de *Kaiserliche Fortifikation Antwerpen* werd gebruik gemaakt van Belgische loopgraven en stellingen uit 1914, die waren aangelegd op de verdedigingslijn van Belgische forten en schansen: Fort Bornem, Schans Puurs, Fort Liezele, Schans Letterheide en Fort Breendonk. De Belgische loopgraven werden in 1916-1917 door de Duitsers aangepast en heraangelegd tot een aaneengesloten loopgravenstelsel (26). De Duitse loopgraven waren veel zwaarder uitgebouwd, met borst- en rugwering en regelmatige traversen. Op de bewaarde luchtfoto's zijn de aaneengesloten loopgraven met traversen op regelmatige afstand duidelijk zichtbaar. Daarnaast werden nog nieuwe loopgraven aangelegd. Enkele Belgische bunkers werden door de Duitsers hergebruikt, zelfs afgewerkt.

De *Südabschnitt* bestond vanaf 1917 uit draadversperringen, met daarachter (ten noorden en noordoosten ervan) loopgraven tussen en achter de forten en schansen. In deze loopgraven werden de meeste bunkers opgetrokken. Op bepaalde plaatsen ontdebde de loopgraaf. Daarachter werden eventueel nog bijkomende loopgraven voorzien, evenals commandoposten voor de infanterie en artillerie. Vermoedelijk was het de bedoeling om deze bijkomende loopgraven aan te leggen eens de stelling effectief bezet werd, tijdens de zogenaamde *Armierung*. Wat gerealiseerd is, betreft dus doorgaans een enkele bunkerlijn, met enkele commandoposten in de diepte. Ook de aanwezige forten en schansen werden als verdedigingswerk in de *Südabschnitt* ingeschakeld. De inundatiezones (Scheldepolders, Vliet, Molenbeek, Heindonk) werden in stand gehouden.

De *Südabschnitt* werd in drie sectoren georganiseerd. Volgens een Belgische naoorlogse inventarisatie zou in deze stelling een totaal van 128 bunkers opgetrokken zijn. De meeste bunkers zijn opgetrokken volgens specifieke ontwerpplannen, die ook elders in de *Stellung Antwerpen* werden toegepast.

1.2.3. De bunkers van de *Südabschnitt* bij Fort Breendonk

1.2.3.1. *Inplanting van de bunkers*

Een ongedateerde Duitse kaart toont de draadversperringen en loopgraven van de *Südabschnitt* die in aanbouw waren of reeds aangelegd waren (blauwe kleur) of die nog dienden aangelegd te worden (27). Deze laatste zijn in rode kleur ingetekend, onder de noemer *Neue Stellung* (28). Ook commandoposten worden in het rood aangeduid. Bunkers worden op deze kaart niet weergegeven. De *Südabschnitt* wordt op deze kaart in drie

²⁵ Informatie overgenomen uit DECOODT H. 2017: *Duitse bunkerlinie Südabschnitt*, te raadplegen op <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/305290>. Voor meer informatie met betrekking tot de *Südabschnitt* en de *Stellung Antwerpen* wordt verwezen naar de bijhorende criterianota, pp. 11-13.

²⁶ Gheyle W. e.a. 2016, 35-36.

²⁷ Van Hollebeeke Y. e.a. 2013, 24-25. De Duitse kaart die hier besproken wordt, is te vinden in: Brussel, Koninklijk Legermuseum, Fonds 185, doos 952: Duitse loopgravenkaart *Südabschnitt*. *Blatt 4. Übersichtsplan* 1:25.000, s.d. Zie ook bijlage 5.2. Documentatie, illustratie 1.

²⁸ Wellicht wordt met de in rood aangebrachte stellingen die stellingen bedoeld die tijdens de *Armierung* dienden te worden aangelegd, waarmee het moment wordt bedoeld waarop de stelling effectief bezet werd. Van Hollebeeke Y. e.a. 2013, 23-24.

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

sectoren ingedeeld. De omgeving van het Fort Breendonk, van Neerlichter (Puurs) tot aan de spoorlijn in Blaasveld (Willebroek), waaraan aan oostelijke zijde de inundatiezone Heindonk grensde, behoorde tot *Regimentsabschnitt* 3. Fort Breendonk is het enige permanente Belgische verdedigingswerk (fort of schans) in deze sector.

Volgens deze kaart was er in de Duitse derde sector een dubbele loopgraaf aangelegd. In het westelijk deel van de sector, ten westen van het fort van Breendonk, lagen deze loopgraven 120 à 180 meter van elkaar verwijderd. Vóór de meest zuidelijke loopgraaf was er een dubbele draadversperring aangelegd, tussen beide loopgraven een enkele draadversperring.

Aan de oostelijke zijde van het fort liepen de veldversterkingen verder uiteen, min of meer op het tracé van de Belgische veldversterkingen: de noordelijke loopgraaf met bijhorende draadversperring liep noordwaarts richting centrum Willebroek. Ten zuiden en westen van het dorpscentrum zijn nog andere draadversperringen en kleine stukjes loopgraaf ingetekend.

De zuidelijke loopgraaf met bijhorende draadversperring boog volgens deze kaart ten oosten van het fort lichtjes zuidelijk af, tot net ten noorden van sluis 2 van het kanaal van Willebroek. Aan de overzijde van het kanaal bestond het bruggenhoofd Blaasveld uit een dubbele gebogen rij draadversperringen, met daarachter (ten noordwesten) loopgraven. Ter hoogte van de scheiding tussen het voormalige kasteelpark *Meerhof* en de akker bij Fort Breendonk was een noord-zuid georiënteerde verbindingsgang richting begraafplaats ingetekend.

De drie bunkers van dit beschermingsdossier maakten deel uit van de zuidelijke loopgraaf ten oosten van het fort. Ze lagen net ten westen van de verbindingloopgraaf richting begraafplaats ten noordwesten van het kasteelpark *Meerhof* dat aan het begin van de oorlog werd vernield in het kader van de vrijwaring van het schootsveld. De zuidelijke loopgraaf is ongeveer op 102° ten opzichte van het noorden georiënteerd, in zuidoostelijke richting. De loopgraaf vertoont een knik aan het westelijke uiteinde.

De bunkers zijn niet zichtbaar op de Britse luchtfoto's, die genomen werden tussen 30 oktober en 10 november 1918 (29). Dit is wellicht te wijten aan de grote hoogte waarop deze luchtfoto's genomen werden, en aan het feit dat de bunkers keurig gecamoufleerd werden door ze onder aarde te brengen. Door de luchtfoto's nauwkeurig te georefereren wordt duidelijk dat de bunkers in de zuidelijke borstwering van de loopgraaf waren ingeplant. Ten zuiden van deze loopgraaf lijken nog aarden ophogingen te zien, net tussen de posities van de bunkers in. Ten zuiden daarvan loopt de draadversperring. Mogelijk verbergen de aarden ophogingen vóór de loopgraaf geschutstellingen of mitrailleursposten. Dit wordt in ieder geval gesuggereerd op een Belgische naoorlogse kaart, waarop de versterkingen van de *Südabschnitt* in kaart gebracht zijn (30). In de loopgraaf ten oosten van de Meerloop lagen nog bunkers, zoals ook nog te zien op de luchtfoto van 1971. Deze bunkers zijn verdwenen.

Waar mogelijk werden de bunkers in de opgehoogde wal van loopgraven ingebouwd (31). Aan frontzijde waren ze onder aarde gebracht, waardoor ze voor de vijand niet zichtbaar waren. Aan de achterzijde en rond schiet- of observatieopeningen aan de voorzijde werden vaak betonspatten aangebracht. Zodoende waren die delen van de bunkers, die niet met aarde waren bedekt, moeilijker zichtbaar vanuit vliegtuigen of vanaf de vijandelijke zijde. Hoeken en randen aan de blootgestelde zijden werden afgerond, om treffers te doen afschampen. Het dak neemt aan de achterzijde vaak de vorm aan van een licht zadeldak, wellicht in functie van afwatering.

---

²⁹ Stichelbaut B. 2013, 4.

³⁰ Van Hollebeeke Y. e.a. 2013, 27. Deze kaart is hier terug te vinden : Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds 185, doos 952.

³¹ Van Hollebeeke Y. e.a. 2013, 111.

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

1.2.3.2. De bunkertypes

De bewaarde bunkers, allen opgetrokken uit gewapend beton, zijn gebaseerd op standaardontwerpen die ook elders in de *Stellung Antwerpen* werden toegepast. Het betreft hier meer bepaald een mitrailleurspost (type IV), een manschappenonderkomen (type VI) en een observatiepost (type IX) (32).

De mitrailleurspost werd ook wel aangeduid met *MG*, wat staat voor *Maschinengewehr*. In Belgische inventarisaties spreekt men van type IV. Deze mitrailleurspost ligt het meest westelijk, op 70 meter van de gracht rond het fort gelegen. Dergelijke bunker was bedoeld als positie voor een zware mitrailleur, om flankerend te vuren. De mitrailleursposten waren zo geëpositioneerd, dat de vuren elkaar konden kruisen. De schietopening van deze mitrailleurspost is min of meer op 120°, in zuidoostelijke richting, georiënteerd. Op de luchtfoto van 9 november 1918 is te zien hoe de loopgraaf ter hoogte van de mitrailleurspost een knik naar het zuidwesten maakte. Ook elders in de *Südabschnitt* waren bunkers van het type IV in een knik van de loopgraaf geëpositioneerd, bijna maar niet volledig evenwijdig met de loopgraaf, zodat enfilierend vuur vanuit de mitrailleurspost mogelijk was (33).

Kenmerkend bij dit type bunker zijn de twee openingen in de voormuur van de bunker, waarbij de ene opening diende als schietopening en de andere wellicht voor het hanteren van een zoeklicht. Parallel met de achtermuur van de bunker loopt een brede gang van 1,25 meter. De twee toegangen tot deze gang mondden uit in de loopgraaf. Centraal in de gang zit de toegang tot de bunkerruimte, die afgesloten werd met een deur.

Ten oosten van de mitrailleurspost ligt een type bunker, dat aangeduid werd met *U*, wat verwijst naar *Unterstand*. Dit type bunker, in Belgische inventarisaties aangeduid met type VI, was bedoeld als onderkomen voor manschappen. In een legende bij een kaart van de *Nordabschnitt* wordt dit gespecificeerd als *Unterschlupf für 18 Mann*, een onderkomen voor 18 man (34). Dit type bunker komt het vaakst voor in de *Stellung Antwerpen*, zowel in de voorste lijn, als een tiental meter achter deze voorste loopgraven. De twee toegangen aan de achterkant van de bunker mondden wellicht in de loopgraaf uit.

Tegen de Meerloop ligt een kleine observatiepost, ook wel aangeduid met *IB*, wat staat voor *Infanterie-Beobachter*. Dergelijk type observatiepost, in Belgische inventarisaties aangeduid met type IX, was doorgaans ingeplant in de voorste lijn, ten behoeve van de infanterie. De infanteriewaarnemer was verantwoordelijk voor het telefonisch leiden en coördineren van de infanterievuren, zoals zware mitrailleurs. Er komt een type observatiepost voor met pantserplaat en een type zonder pantserplaat maar met een observatiegleuf. Beide types hebben voor de rest dezelfde vorm en afmetingen.

Dit betreft een type met pantserplaat: in het vooruitspringend deel aan de voorzijde van de bunker werd een 4 cm dikke pantserplaat geplaatst, die vooraan gebogen en bovenaan vlak was. In het vlakke deel zat een ronde opening, die met ijzeren platen gedicht kon worden. In het schuine deel van de pantserplaat, juist boven de betonnen wand, zat een kleine gleuf. De waarnemer zat op een stoeltje onder een ijzeren plaat, waar de binnenhoogte amper 1,4 meter bedraagt.

---

³² Meer uitleg over deze types is terug te vinden in de criterianota, die als bijlage 5.4. is toegevoegd aan dit dossier, pp. 19-22.

³³ Van Hollebeeke Y. e.a. 2013, 103.

³⁴ Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds 185, doos 952: *Nord I, 1. Regimentabschnitt, Bataillonsabschnitt I & II*, 1:2500.

1.2.4. De bunkers na de Eerste Wereldoorlog

Na de wapenstilstand werden de loopgraven gedempt en draadversperringen verwijderd (35). De bunkers kwamen in handen van het ministerie van defensie. Tijdens het interbellum werd getracht om alle Duitse bunkers te inventariseren, met als doel om ze te behouden en in te schakelen in de verdediging van het land. Vooral de bunkers met schietgaten en observatiegleuven, evenals enkele *Unterstände* bleven voor het Belgisch leger interessant. Enkele gronden met bunkers werden opgekocht, terwijl met andere eigenaren overeenkomsten werden gesloten. Daar waar men in de jaren 1920 alle bunkers wilde behouden, stond men in de jaren 1930 aan enkele grondeigenaars de verwijdering toe van bunkers, die niet meer in het verdedigingsplan voor Antwerpen pasten. Vanaf 1934 werden de intervallen van de buitenste fortengordel gemoderniseerd en verder versterkt. Waar mogelijk werden de bestaande Duitse bunkers in de verdedigingslinie geïntegreerd en opnieuw uitgerust.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de toegangen en andere openingen van vele bunkers op bevel van de Duitse bezetter dichtgemetseld, om te vermijden dat het lokale verzet of parachutisten de bunkers zouden gebruiken. Dit werd vaak uitgevoerd door lokale aannemers. Toen in oktober 1944 de beschieting van Antwerpen met Duitse V1's en V2's begon, maakten vele buurtbewoners de bunkers terug open om er te schuilen.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

Dit dossier betreft een site met drie, nu min of meer halfondergrondse bunkers, gelegen op één lijn over een afstand van 120 meter, ten oosten van het fort van Breendonk. Deze bunkers waren ingeplant in een stelling met loopgraaf, waarvan er sterke indicaties zijn dat er ondergronds nog sporen van bewaard zijn. De meest westelijke bunker ligt op 70 meter van de gracht rondom het fort. De meest oostelijke bunker ligt vlak tegen de Meerloop, die vandaag de scheiding vormt tussen het akkerland en een woonwijk.

Bunker 1: mitrailleurspost (type IV)

De meest westelijke bunker is een mitrailleurspost uit gewapend beton, met een rechthoekig grondplan van grosso modo 5 x 6,1 meter. De hoeken en randen aan noordoostelijke, zuidoostelijke en zuidwestelijke zijde zijn afgerond. Aan de noordwestelijke zijde neemt het dak de vorm aan van een flauw zadeldak. De twee toegangen aan zuidwestelijke en noordoostelijke zijde vormen de uiteinden van een gang van 1,25 meter breed, die parallel loopt met de achtermuur. De twee toegangen zijn met rode baksteen dichtgemetseld. Bij dit type bunker zit centraal in de gang een doorgang tot de eigenlijke bunkerruimte. In de zuidoostelijke voormuur zitten twee openingen, die eveneens zijn dichtgemaakt. Het betreft een bijna vierkante opening en een brede rechthoekige opening.

Bunker 2: manschappenonderkomen (type VI)

De bunker ten oosten van de mitrailleurspost en ten westen van de observatiepost is een bunker van het type VI. Dit type betreft een bunker uit gewapend beton, die het breedst is aan de achterzijde, hier de noordelijke zijde, en versmalt aan de voorzijde, hier de zuidelijke zijde. Dit type constructie meet bij benadering 8,4 x 4,2 meter. De hoeken en randen aan zuidelijke, zuidwestelijke en zuidoostelijke zijde zijn afgerond. Het dak van de constructie is achteraan in de vorm van een flauw zadeldak uitgewerkt, terwijl de bovenste rand van de achtergevel vlak is. Op het beton is een afwerkingslaag aangebracht, die zeker aan de achterzijde uit een onregelmatig patroon lijkt te bestaan, in functie van camouflage. Aan noordelijke zijde zitten de twee toegangen die zijn dichtgemetseld. Ter hoogte van de toegangen zitten enkele uitsparingen en ijzeren elementen. Tussen beide toegangen zijn twee ronde openingen zichtbaar.

---

³⁵ Gheyle W. & Bourgeois I. 2013, 89-92; Gils R. 2001, 27; Van Hollebeeke Y. 2013, 45-46.

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

Bunker 3: observatiepost (type IX)

De meest oostelijke bunker, die net ten westen van de Meerloop ligt, is een kleine observatiepost. Het is een constructie uit gewapend beton, waarvan enkele wapeningsijzers zichtbaar zijn. De constructie springt uit aan zuidelijke zijde en meet ongeveer 4,9 x 3,15 meter. De hoeken en randen aan zuidelijke zijde zijn afgerond of afgeschuind. Het betonnen dak is deels gegoten op gegolfde plaatijzers, die tussen ijzeren profielen zijn geplaatst. Op het beton is een afwerkingslaag aangebracht, die tegen de achtergevel een onregelmatige textuur vertoont, in functie van camouflagedoeleinden. In het uitspringend deel van de bunker aan de (zuidelijke) voorzijde zat oorspronkelijk een pantserplaat, maar de opening is nu volgestort met beton. Er zijn enkele ijzeren elementen bij deze opening zichtbaar. De toegang tot de bunker aan noordelijke zijde is dichtgemetseld met rode baksteen. Naast de toegang en ook elders in de achtergevel zitten enkele kleine uitsparingen.

Het is eigen aan bunkers dat er in de ondergrond onder en rond de bunker constructieve elementen of militaire infrastructuur bewaard zijn die rechtstreeks verband houden met de bunker, zoals vloerplaten, waterafvoersystemen of bekabeling.

Archeologische sporen

Op basis van bewaarde luchtfoto's kan aangenomen worden dat de bunkers in de zuidelijke borstwering van de loopgraaf waren ingeplant. De loopgraaf was op een regelmatige afstand met traversen uitgebouwd. De loopgraaf was in zuidoostelijke richting, op ongeveer 102° ten opzichte van het noorden georiënteerd met een knik aan westelijke zijde, ter hoogte van de mitrailleurpost. Op deze luchtfoto's zijn ten zuiden van deze loopgraaf nog aarden ophogingen te zien, net tussen de posities van de bunkers in. Afgaande op naoorlogse inventarisatiekaarten kan vermoed worden dat hier geschutstellingen of mitrailleurposten waren aangelegd. Ten zuiden daarvan loopt de draadversperring. Aangenomen wordt dat onder de ploegdiepte (30 à 40 cm) nog betekenisvolle sporen aanwezig zijn van deze veldversterkingen.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens plaatsbezoeken op 22 maart en 5 december 2017. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

De betonnen verdedigingswerken bevinden zich in een vrij goede toestand voor betonnen militaire constructies van honderd jaar oud. De betonnen constructies vertonen hier en daar barsten. Bij de observatiepost liggen ijzeren elementen bloot en is een stuk beton afgebroken. De constructies zijn niet toegankelijk, omdat de muuropeningen zijn dichtgemetseld of met beton zijn volgestort.

De fysieke toestand van het bodemarchief is niet gekend. De bunkers liggen in een open landschappelijke omgeving, in een zone dat vandaag wordt gebruikt als akker.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

2.1.1. Historische waarde

De bunkers hebben een belangrijke historische waarde als Duitse militaire verdedigingswerken die tijdens de Eerste Wereldoorlog werden opgetrokken als onderdeel van de *Südabschnitt*. Met deze stelling, die behoorde tot de *Stellung Antwerpen*, hoopte de Duitse bezetter meer bepaald de strategisch belangrijke *Kaiserliche Festung Antwerpen*

met zijn haven aan zuidwestelijke zijde te kunnen verdedigen. Deze Duitse verdedigingslinie werd in 1916-1917 aangelegd op de buitenste fortengordel rond Antwerpen, die aan het begin van de Eerste Wereldoorlog als Belgische hoofdweerstandstelling was ingericht. Bij de aanleg van de *Südabschnitt* werd maximaal gebruikt gemaakt van inundatiezones en van de reeds aanwezige Belgische veldversterkingen, bunkers, forten en schansen. De **historische contextwaarde** is dan ook hoog, met name de ligging van de bunkers bij het fort van Breendonk: zowel de bunkers als het fort getuigen van de Belgische en Duitse strategische visies die gangbaar waren vóór en tijdens de Eerste Wereldoorlog. De bunkers liggen vlakbij het fort van Breendonk, één van de steunpunten van de voormalige Belgische hoofdweerstandstelling, die ook door de Duitsers als dusdanig werd ingeschakeld in hun verdedigingslinie. De Duitsers gingen omwille van deze reden in 1916 over tot het gedeeltelijk herstel van het fort. Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog blijkt er inhoudelijk een sterke samenhang te zijn tussen het fort en de bunkers. Net zoals elders in de voormalige *Südabschnitt* werden de bunkers tijdens de Tweede Wereldoorlog dichtgemaakt op bevel van de Duitse bezetter, die wilde vermijden dat de bunkers als schuilplaats gebruikt zouden kunnen worden door verzetslieden. Bij het fort van Breendonk, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog werd gebruikt als kamp voor verzetslieden, werd deze richtlijn strikt opgevolgd.

De **historische contextwaarde** is ook belangrijk op vlak van positionering, inplanting en camouflage van de bunkers. Zo waren de bunkers ingeplant in de borstwering van een loopgraaf die de Duitsers hadden aangelegd, waarbij de bunkers nagenoeg volledig onder aarde waren gebracht. Op de delen van de bunkers, die niet onder aarde werden gebracht, werden betonspatten aangebracht, waardoor de bunkers moeilijker zichtbaar waren vanuit de lucht. Britse luchtfoto's tonen aan hoe efficiënt deze camouflage was, aangezien de bunkers niet waarneembaar zijn. Net zoals elders in de stelling was de mitrailleurspost in een knik van de loopgraaf gepositioneerd, zodat flankerend vuur vanuit de mitrailleurspost mogelijk was.

2.1.2. Architecturale waarde

De bunkers van de 'Südabschnitt' waren opgetrokken onder leiding van de *Kaiserliche Fortifikation Antwerpen* op basis van standaardontwerpen, die ook elders in de *Stellung Antwerpen* werden toegepast. Door het gebruik van standaardontwerpen hoopte de Duitse legerleiding de bunkers sneller en efficiënter te laten optrekken.

Bij het fort van Breendonk is meer bepaald een **ensemble** van drie verschillende bunkertypes bewaard, met name een flankerende mitrailleurspost, een manschappenonderkomen en een observatiepost voor de infanterie. Dergelijke mitrailleursposten waren evenredig verdeeld over de meest vooruitgeschoven verdedigingslijn en waren flankerend gepositioneerd, opdat de vuren elkaar konden kruisen. Kenmerkend bij dit type bunker zijn de twee openingen in de voormuur van de bunker, waarbij de ene opening diende als schietopening en de andere voor het hanteren van een zoeklicht. Het kleine type observatiepost werd opgetrokken voor de infanteriewaarnemer, die verantwoordelijk was voor het coördineren van de infanterievuren. De derde bunker diende als onderkomen voor manschappen. De bewaarde betonspatten, die aangebracht werden in functie van camouflage, verhogen de **authenticiteit** van de bunkers.

2.1.3. Archeologische waarde

De site met drie bunkers heeft een belangrijke archeologische waarde, omdat Britse luchtfoto's duidelijk maken dat de bunkers ingeplant waren in een loopgraaf. Afgaande op het bewaarde kaartmateriaal en de beschikbare luchtfoto's kan geconcludeerd worden dat het om een Duitse loopgraaf gaat uit de Eerste Wereldoorlog. Het betreft meer bepaald een loopgraaf met op regelmatige afstand traversen, die in zuidoostelijke richting was georiënteerd maar aan westelijke zijde, ter hoogte van de mitrailleurspost, een knik maakte. Deze knik in de loopgraaf diende om een flankerende positionering van de mitrailleurspost in zuidoostelijke richting mogelijk te maken. Het bodemarchief kan ook duidelijkheid verschaffen over de draadversperringen en andere veldwerken die ten zuiden van deze loopgraaf waren aangelegd. De ondergrond onder de ploegdiepte kan nog

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

archeologisch onderzoekspotentieel herbergen die duidelijkheid verschaft over de bouw van de stelling, de bodem van de loopgraven en de vondsten die er kunnen voorkomen.

2.1.4. Technische waarde

De bunkers hebben een technische waarde als betonnen constructies, die specifiek voor militaire doeleinden werden opgetrokken. Deze betonnen constructies met hun bouwtechnische kenmerken van zowel bovengrondse als ondergrondse aard, getuigen van het belang en de evolutie van de betonbouw in de stellingenoorlog, die de Eerste Wereldoorlog geworden was. Nooit eerder werden zo massaal betonnen verdedigingsconstructies opgetrokken als tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daar waar er in de eerste oorlogsjaren werd geïmproviseerd en geëxperimenteerd met allerlei types en toegepaste technieken in de betonbouw, evolueerde men geleidelijk naar zo sterk en efficiënt mogelijk uitgedokterde standaardontwerpen, die in sommige gevallen voor meerdere doelen konden gebruikt worden. Deze doorgedreven standaardisatie, zoals toegepast in de *Stellung Antwerpen* en hier specifiek in de *Südabschnitt*, zou tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog verdergezet worden bij de uitbouw van heuse bunkerstellingen, met bunkers die tot in het kleinste detail waren gestandaardiseerd.

2.1.5. Culturele waarde

De bunkers hebben een culturele waarde als materiële getuigen van de *Grooten Oorlog*, die Vlaanderen jarenlang in zijn greep hield en het leven van ontelbaar veel mensen ingrijpend tekende of volledig verwoestte. De Eerste Wereldoorlog was een internationale gebeurtenis bij uitstek, waarbij het gros van Vlaanderen door een vijandelijke mogendheid werd bezet. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog kent nog steeds een breed maatschappelijk en internationaal draagvlak.

2.2. Motivering van het type bescherming

De Duitse bunkers 'Südabschnitt' bij het Fort Breendonk in Willebroek worden beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemene belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

De bunkers zijn onroerende goederen, opgetrokken door de mens die omwille van de erfgoedwaarden en erfgoedkenmerken van algemeen belang zijn.

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

In dit beschermingsvoorstel worden de betonnen verdedigingsconstructies ter bescherming voorgesteld, evenals het tracé van de loopgraaf waarin de bunkers waren opgetrokken, tussen de mitrailleurspost en de observatiepost in. Aangezien een akker tot op 35cm diepte wordt geploegd, is de kans reëel dat het onderste deel met bodem van de loopgraaf bewaard is. Ook de zone van de ophogingen ten zuiden van de loopgraaf en de draadversperringen, zoals te zien op de luchtfoto uit 1918, worden in de afbakening meegenomen, omwille van de potentiële archeologische waarde.

Zodoende zijn ook uitstekende betonnen fundamentplaten, waterafvoersystemen of andere elementen die integraal deel uitmaken van de betonnen verdedigingswerken maar niet bovengronds waarneembaar zijn, mee opgenomen in de bescherming. Vandaar dat de zone ter hoogte van de observatiepost aan oostelijke zijde wordt afgebakend tot

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

aan de Meerloop, omdat er ook in de westelijke oever van deze waterloop nog elementen kunnen zitten, die behoren tot de observatiepost.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed:

Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.

De bunkers zijn opgenomen in de wetenschappelijke inventaris van het bouwkundig erfgoed, te raadplegen via <https://inventaris.onroenderfgoed.be>.

Bunker 1: mitrailleurspost (type IV) heeft ID-nummer 305280

Bunker 2: manschappenonderkomen (type VI) heeft ID-nummer 305281

Bunker 3: observatiepost (type IX) heeft ID-nummer 305282

De bunkers maken deel uit van het bouwkundig geheel 'Duitse bunkerlinie Südabschnitt', met ID-nummer 305290.

2.4.2. Ruimtelijke Ordening:

De bunkers liggen volgens het gewestplan in parkgebied.

2.4.3. Landbouw

Landbouwgebruikspercelen 2016: maïs

3. BEHEERSVISIE

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het beschermingsbesluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden er van aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen. Dat zijn deze:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een verkavelingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is vraagt de vergunningverlener (de gemeente of de Vlaamse overheid) advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende Onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

- Koninklijk Legermuseum Brussel, Fonds 185, doos 952: Duitse loopgravenkaart *Südabschnitt, Blatt 4. Übersichtsplan 1:25.000* s.d.; Belgisch plan *Position fortifiée d'Anvers. 3ème Secteur. Feuille n° III, 1:25.000*, s.d. (blauwdruk); Duitse loopgravenkaart *Nord I, 1. Regimentabschnitt, Bataillonsabschnitt I & II, 1:2500*; Fonds ex-CDH, 4679: E.M.G.A. Section D, Position Fortifiée d'Anvers. *Organisation du 4e Secteur, Copie du travail fait par le C. Ct. Van Yperzeele en 1920* met bijhorende plannetjes.
- Topografische kaart van België, blad 23/3, tweede (1892) editie, Militair Cartografisch Instituut, schaal 1:20.000.
- GHEYLE W. & BOURGEOIS I. 2013: *Vergeten linies. Antwerpse bunkers en loopgraven door de lens van Leutnant Zimmermann (1918)*, deel 1, Streekgericht 3, Antwerpen.
- GILS R. s.d.: Typeplans Duitse bunkers uit 1917 te Antwerpen, *Vesting, Antwerpen*.
- GILS R. 2001: *Vesting Antwerpen. Deel IV. Bunkers en bunkerstellingen (1914-1945)*, België onder de wapens 19, Erpe.
- GILS R. 2006: *Een gordel van beton. De Antwerpse pantserforten*, Erfgoedgids, Antwerpen.
- LEGROUX B. 2005: *Fort Breendonk. Bouw en militair concept 1906-1914*, Puurs.
- VAN RIET M. 2004: *Klein-Brabant in oorlog. De forten Breendonk, Liezele en Bornem in 1914*, Puurs.
- DECOODT H. 2017: *Criterionota. Bunkers van de 'Stellung Antwerpen' en de 'Turnhoutkanalstellung' (Eerste Wereldoorlog)*, Agentschap Onroerend Erfgoed, onuitgegeven document.
- GHEYLE W., STICHELBAUT B. & BOURGEOIS J. 2016: *Fortengordels rond Antwerpen. LiDAR-beelden en unieke Duitse WOII-luchtfoto's. Inventarisatie en*

Beschermingsdossier: Duitse bunkers 'Südabschnitt' uit de Eerste Wereldoorlog bij Fort Breendonk (Willebroek), monument

visualisatie van bewaarde relictten, onuitgegeven studie Universiteit Gent, Vakgroep archeologie in opdracht van Provincie Antwerpen, Dienst Erfgoed.

- STICHELBAUT B. 2013: *Analyse en lokalisatie van WO I – luchtfoto's van de regio Antwerpen uit het Imperial War Museum (Londen)*, Universiteit Gent, Vakgroep archeologie in opdracht van de Provincie Antwerpen, Dienst Erfgoed, onuitgegeven studie.
- VAN HOLLEBEEKE Y., BOURGEOIS J. & STICHELBAUT B. 2013: *Inventarisatie van bovengronds bewaarde WO I-relictten van de Antwerpse Südabschnitt (Klein-Brabant tot kanaal Schoten-Turnhout)*, Universiteit Gent Vakgroep archeologie in opdracht van Provincie Antwerpen, Dienst Erfgoed, onuitgegeven studie.
- DECOODT H. 2017: *Duitse bunkerlinie Südabschnitt* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/305290> (geraadpleegd op 18/12/2017).
- <http://www.fortliezele.be> (geraadpleegd op 18/12/2017).
- <http://www.breendonk.be> (geraadpleegd op 18/12/2017).
- <http://www.fortengordels.be> (geraadpleegd op 10 oktober 2017).

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan bij de bescherming

Afzonderlijk document.

5.2. Fotobijlage

De fotobijlage bij het ministerieel besluit bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

5.3. Documentatie

De documentatie bij het inhoudelijk beschermingsdossier bevat bijkomend materiaal zoals kaarten, postkaarten, archiefphoto's, bouwplannen, kadastralmutaties, hoogtemodellen, e.d. dat het dossier verder onderbouwt of illustreert.

5.4. Criterionota

Afzonderlijk document.